

АДВЕРБИАЛДЫК ЛЕКСЕМАЛАРДЫН ПЕРСОНАЖДАРДЫН ОБРАЗЫН ЖАРАТУУДАГЫ КЫЗМАТЫ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8358106>

Сайидырахимова Д.С

к.ф.н., доц.

Кыргызско-Узбек. Межд. универ. им. Б.Сыдыкова,

Кыргызская Республика

Эшманова С.К

к.ф.н

Кыргызско-Узбек. Межд. универ. им. Б.Сыдыкова,

Кыргызская Республика

Кабулова У.С

к.ф.н., доц.

Андижанский государственный институт иностранных языков

Аннотация

Макалада адвербиалдык лексемалардын маанилик топтору, аларды жасоочу каражаттарын анализдөө менен “Сынган кылычтагы” убакыт-мейкиндикти, максат жана себепти, сын-сыпатты, сан, өлчөмдү билдирүүдөгү чыгарманын максатына ылайык атоодогу адвербиалдык сөздөрдүн функцияларын, дегеле, автор пайдаланган бардык тактоочторго анализ жасоого аракет кылуу менен бирге романдан алынган мисалдар менен оюбузду, жогоруда берилген теорияларды, ык-жоболорубузду далилдегенге аракет кылабыз.

Оозеки жана профессионалдык жазма адабиятта адвербиалдык лексемалар – бышыктыгы жана аныктыгы тактоочтор, жалпысынан алганда, бардык эле тактоочтор эмоциялык жана экспрессивдүү лексиканын ресурстарын түзүүдө чоң роль ойнойт.

Тактоочтун стилдик мааниси анын грамматикалык табияты аркылуу кыймыл-аракеттин, абалдын, сапаттын белгисин билдирген жана этишке, сын атоочко, тактоочко, предикативдик сөзгө жана анча-мынча зат атоочко айкаша турган жагдай катары аныкталат. Белгинин белгисин көрсөтүп, сөздүн бул бөлүгү образдуу роль ойноп, жазуучуга тилдик түстөрдүн бай палитрасын берет. Көптөгөн грамматисттер тактоочтун аныктай турган касиетин анын сын атоочко жакындыгы деп эсептешет

Негизги создор

адвербиалдык лексема, тактооч, грамматист, касиет, предикатив, табият, кыймыл-аракет,

РОЛЬ АДВЕРБИАЛЬНЫХ ЛЕКСЕМ В СОЗДАНИИ ОБРАЗА ПЕРСОНАЖА

Аннотация

В статье анализируются смысловые группы наречных лексем, средства их образования, а также делается попытка проанализировать функции наречных слов в именовании в соответствии с целью автора выразить время-пространство, цель и причину, качество, число, размер. В «Сломанный меч», а также попытаемся проанализировать все используемые автором наречия, постараемся доказать наши идеи, теории и методы, изложенные выше, на примерах.

В устной и профессиональной письменной литературе наречные лексемы – усиливающие и определяющие наречия, вообще все наречия играют большую роль в создании эмоционально-экспрессивных словарных ресурсов.

Стилистическое значение наречия определяется его грамматической природой как признака действия, состояния, качества и может сочетаться с глаголами, прилагательными, наречиями, предикативными словами, второстепенными существительными. Показывая знак знака, эта часть речи играет образную роль и придает писателю богатую палитру языковых красок. Многие грамматикологи считают, что определяющим свойством наречия является его близость к прилагательному.

Ключевые слова

наречная лексема, наречие. грамматист, атрибут, сказуемое, природа, действие.

THE ROLE OF ADVERBIAL LEXEMAS IN CREATING THE IMAGE OF CHARACTERS

Annotatsion

The article analyzes the meaning groups of adverbial lexemes, the means of making them, and tries to analyze the functions of adverbial words in naming in accordance with the purpose of the author to express time-space, purpose and reason, quality, number, size in "Broken Sword", as well as trying to analyze all the adverbs used by the author. We will try to prove our ideas, theories and methods presented above with examples.

In oral and professional written literature, adverbial lexemes - reinforcing and defining adverbs, in general, all adverbs play a great role in creating emotional and expressive vocabulary .

The stylistic meaning of an adverb is determined by its grammatical nature as a sign of action, state, quality, and can be combined with verbs, adjectives, adverbs, predicative words, and minor nouns. Showing the sign of the sign, this part of the speech plays a figurative role and gives the writer a rich palette of linguistic colors. Many grammarians believe that the defining property of an adverb is its affinity to an adjective

Keywords

adverbial lexeme, adverb. Grammarist, attribute, predicate, nature, action.

Кыймылдын себебин, ордун, мезгилин, максатын, сан - өлчөмүн, сын - сыпатын билдирүү менен тактоочтор - иш-аракеттерди, нерсени, белгини тагыраак мүнөздөө, аларга болгон мамилебизди билдирүү үчүн керек болгон морфологиялык категория.

Адвербиалдык лексемалар башка сөз түркүмдөрү сыяктуу эле белгилүү бир маалыматты алып жүрүшөт, баа беришет, сүрөттү жаратышат жана текстти логикалык жактан байланыштырат. Алар тексттерде адамдын ички дүйнөсүн же табияттын көрүнүшүн сүрөттөөдө да өзгөчө роль ойнойт. Тактоочтун функциялары ушуну менен эле чектелбейт. Алар адамдын маанайын, абалын, жүрүм-турумун ж.б. билдире алат. Айрыкча, сын-сыпатты билдирүүчү тактоочтор адамдардын ой-сезимдердин, эмоцияларын билдирүүчү өткенкаларга өтө бай.

Тактоочтор текстте ар тараптуу семантикалык жүктү көтөрүшөт. Эгерде тактоочторду тексттен алып койсо, анда тексттин мааниси бөксөрө түшөт.

Тактоочтор иш-аракетти, нерсени, белгини өз деңгээлинен тагыраак, экспрессивдүү мүнөздөөгө, оозеки жана жазылган көркөм тексттердеги ойго болгон мамилебизди билдирүүгө мүмкүнчүлүк берет. Алар орун жана убакыт жөнүндө тагыраак түшүнүк берет, каармандын образын жаратууга текстти интеграциялаган факторлордун бири катары кызмат кылат. Көркөм чыгарманын элементтерине айланган тактоочтор өзгөчө жөндөмгө ээ болуп, алардын семантикалык түзүлүшү кеңеет жана байыйт.

Тактоочтор эмоционалдык жана экспрессивдүү лексика үчүн ресурстарды түзүүдө, белгилүү бир маалыматты алып жүрүүдө, баалоодо, образ жаратууда жана текстти логикалык жактан байланыштырууда чоң роль ойнойт.

Маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн катарынан орун алган тактоочтор көркөм жана сүйлөшүү стилдеринде тилдик активдүү көркөм каражат катары кызмат аткара тургандыгына жогоруда токтолдук. Тактоочтордун ушундай өзгөчөлүгүнүн себеби - ал маани берүүчү сөз түркүмү катары өнүккөндүгүндө.

Ошондой эле тактоочтор зат, сын, сан, ат атооч сөздөр, сыяктуу эле этиштер үчүн таяныч сөз болгонунда жана алар кепте стилдик колдонулуш чөйрөсү боюнча да бир кыйла өзгөчөлүктөргө ээ деп эсептейбиз. Себеби көркөм чыгармаларда берилүүчү ой кепте өз максатына жете алат. Тактоочторду образдуу пайдалануунун көркөм чыгармада ролу чоң, анткени алар аркылуу ойдун эмоционалдуулугу жана экспрессивдүүлүгү күчөйт. Мунун натыйжасында чыгарма окурмандарга эстетикалык көркөм таасир берет. Мисалы: *Абдымомун бек кубарып, бир аз ыза болуп көмөк сурагандай эки жакты жал-жал тиктеди* (243) деген сүйлөмдөгү *жал-жал* сын-сыпат тактоочун автор Абдымомундун психологиялык абалын даана, так, учурга ылайык сыпаттоо үчүн пайдаланган.

«Сынган кылыч» романында тактооч сөз түркүмү башка маани берүүчү сөз түркүмдөрү катары автордук кепте тексттеги тигил же бул окуяны жеткиликтүү баяндоого, айтылуучу ойду ар тараптан терең ачып берүүгө мүмкүнчүлүк түзсө, каармандын кебинде өзгөчө басым, көтөрүнкү тон менен айтылып, салтанаттуу мааниге ээ болот. Мисалы: *Генерал Черняев оңолууга дароо мүмкүндүк алып, өңүттөрүн тез бекемдеп, экинчи чабуулду күтүп калды* (26) сүйлөмүндөгү *тез* тубаса тактоочу сын-сыпатты билдирип, Генерал Черняевдин тез өзүң оңдоп алганын, ошондой эле анын психологиялык абалын ачып берди. Ушул сүйлөмдө автор тез тактоочун пайдаланбаса, каармандын психологиялык абалы, журум-туруму, субъективдик-эмоционалдык баасы окурманга жеткиликтүү болбойт эле.

Тактоочтордун көркөм адабияттагы төмөнкүдөй стилистикалык функцияларын белгилөөгө болот:

1. Тактооч эмоционалдуу жана экспрессивдүү лексиканын ресурстарын түзөт;

2. Тактооч маалыматтын сыйымдуулугун, баяндоонун көлөмүн эле кеңейтпестен, көркөм ойду берүү мүмкүнчүлүгүн жогорулатат;

3. Тактоочтор баяндоонун ишке ашыруучу пландарынын бири-бирине жуурулушуна өбөлгө түзөт;

4. Тактоочтордун жардамы менен каармандын субъективдик-эмоционалдык абалы көрсөтүлөт;

5. Тактоочтор каармандын образын сүрөттөө, мүнөздөө жана түзүүнүн мыкты каражаты катары иштетилет;

6. Тактоочтор көбүнчө каармандардын психологиялык абалын, баяндоонун белгилүү бир атмосферасын, автордун жана башка каармандардын ага болгон мамилесин билдирет;

7.Тактоочтор баяндоого экспрессивдүүлүктү жана эмоционалдуулукту кошумчалап берип, күчөтүүчү ролго ээ;

8.Тактоочтор предметтик-образдык айкындоо процессиндеги маанилүү звеного айланып, сүрөттөө, баяндоодо, ой жүгүртүүдө образ түзүүгө жардам берет, ошондой эле, каарманды курчап турган мейкиндикти мүнөздөөгө жардам берет. [1,172]

Жогоруда белгиленгениндей, тактоочтор көркөм стилде тилдик активдүү каражат катары кызмат кылат. Жазуучулар тактоочтордон чыгарманы көркөм болушу, анын тилдик стилинин жакшыртуу үчүн пайдаланышат. Андан да : “... адвербацияланган сөздөр жалгыз тактоочтордой эле көркөм текстте каршы маани жаратуучу абалда келгенде (орун, мезгил, өлчөм, сыпат маанилеринин кайсынысы болбосун), сүрөткердин берейин деген оюн адаттан тышкары курчутат.” [2, 75]

Ар бир таланттуу жазуучу каармандардын, жаныбарлардын, ошондой эле кубулуш менен окуялардын образын ачуудагы автордун өз максатынишке ашыра турган өз ыкмасы, сөз иштетүү чеберчилиги болот.

Лингвисттердин көпчүлүгү лингвистикалык аргументтештирүүнүн маанилүүлүгүн жазуучу каарманды сүрөттөп жатканда объектилердин же аракет мейкиндиктин кээ бир өзгөчөлүктөрүн белгилешет.

Баатырдын жандуу, түркүн түстүү образын берүү үчүн жазуучу көңүлдү каармандын жекече өзгөчөлүктөрүнө гана буруп, анын образын актуалдуу гана кылбастан, ошондой эле, аны портретти түзүүчү тышкы көрүнүшүн, дүйнөгө болгон мамилесин жана ага гана мүнөздүү сүйлөгөн жүрүм-туруму ж.б. аркылуу да каарманды мүнөздөйт.

Мисалы, өзбек тилиндеги **мангу, тоабад, илалабад** сыяктуу тактоочтордо экспрессивдик оттенка күчтүү, бул кубулуш алардын тарыхый жагы менен байланыштуу жана алар көркөм тексттерде активдүү колдонулат: *Мангу саргайиш билмай*

Дилда бир баҳор очиб ҳар сўзинг (Зулфия).

–Фақир ҳам розимен, устод, тоабад розимен... Табаррук бошларига қўнган ҳумо қуши бул зоти шарифни тоабад тарк этмагай. Тегсанг... ота қарғишига учраб тоабад бадном бўлурсен! (О.Якубов).

Жазуучу образдын сүрөттөлүшүн, байланыштарды ачып берген портрети, мүнөзүн жана кебин өзүнүн комментарийлери менен толуктаган. Тактоочтун стилдик милдеттерине алардын разряддары таасир этет, демек, тактоочтордун стилдик милдеттери анын разряддарына да көз каранды.

Аныктагыч тактоочтор да чыгармада сүрөттөөгө күчтүү таасирин тийгизет. Аныктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин эң маанилүү белгилерин аныктагандыктан чыгармада көп колдонулат. Аныктагыч тактоочтордун курамындагы сапаттык тактоочтор көпчүлүк учурда стилдик активдүүлүгү менен башка тактоочтордон айырмаланат. Аныктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин, абалдын, касиеттин сапаттык белгилерин аныктайт. Алардын стилдик ролу сын атоочтун стилдик ролуна окшош, бирок бир гана кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалын аныктайт.

Буга Төлөгөн Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы жаратылыш кубулуштары менен каармандар образдарын түзүүсүнөн мисалдарды келтирип көрөлү:

1. *Аскербашы жаак териси тырышып, канталаган жүдөө көздөрүн акырын ирмегилеп, камчылуу колун чекесине алып, ойго батып тиктеп калды.* [3,34] – Алымкул аталык өтө кыйды, согуштук өнөрдү Күн чыгыштын табиятына ылайык өздөштүргөн жана иштеп чыккан кол башчы. Ал – өзгөчө аскер иштеринде “жети өлчөп бир кескен” адам. Алымкул аталыктын аракетине жазуучу атайын **“акырын”** тактоочун тандаган.

2. *Сыпайлар бет алдын, өңүтүн бат-бат өзгөртүп, туш келди бастырышып, бирде дыр коюп, ат ойноптуп, бирде элтейип токтой калышып жатты.* [4, 93] – Сыпайлар – Алымкул аталыкка баш ийген, анын буйругун эки кылбаган, аскербашынын бир айтканын дароо түшүнө алган тандалма кошун. Аскербашы орус командирлерин алдоо үчүн түрдүү манёврларды ойлоп тапкан. Кол салуу өңүтүн өзгөртүп коюп, бирок көрүнөө жерде турган сыпайларды кол сала тургандай көрсөтүү үчүн аларга

түрдүү кыймыл-аракеттерди жасоого буйрук берилген. Ошол аракеттерди ишенимдүү көрсөтүү үчүн **“бат-бат”** жана **“бирде”** деген тактоочтор окурманды ишендире ала турган стилистикалык кызмат аткарды. Демек, Т. Касымбеков өз максатын ишке ашырууда жогорудагы тактоочторду өтө эффективдүү пайдаланган.

3. *Элчи акырын баш көтөрүп, тик багып тиктебесе да, алдыртан хандын кабагын байкап, жүзүнөн таарынган баланын кебетесин көрдү.* [5,97] – Элчи эмнеге башын **акырын** көтөрдү? Биринчиден, ал жерде сөзү эки болбогон Нузуп аталык отурган. Ошондуктан

кыймыл-аракеттин кечкиндүү, тез болушу аталыктын жинин келтирип, элчинин ишинин бүтүшүн тескери буруп коюшу мүмкүн эле. Экинчиден, башын **“акырын”** көтөрүү хандын элчиге мамилесин байкап алууга мүмкүнчүлүк түзмөк. Мына ошондуктан улуу сүрөткер Т. Касымбеков

романдагы кайсыл бир окуялардагы жагдайды окурманга турмуштун көркөм образын окурмандарга реалдуу жана образдуу берүү үчүн тактоочтордун стилистикалык мүмкүнчүлүктөрүн ойдогудай пайдалана алган деген жыйынтык чыгарууга болот жана бул пикирибизди жогорудагы мисалдар далилдейт.

АДАБИЯТТАР:

1. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 3-китеп. Бишкек. 2001.-Б. 172
2. Аширбаев Т. Язык романа «Сломанный мечь» Т. Касымбекова. Автореферат. Фрунзе. 1990. –С. 75.
3. Аширбаев С.И. Из истории изучения грамматического строя узбекского языка. АКД. -Ташкент. 1975.-Б. 34-35.
4. Баудер А. Я. Части речи – структурно – семантические классы в современном русском языке. – Таллин: Валгус, 1982.-Б. 20-25.
5. Балли Ш. Краткий очерк стилистики. - Женева, 1905.- С.183.
6. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1962. (2-е изд., М., 1969. –С. 383
7. Вагабова Н.И. Наречие в кумыкском языке в сопоставлении с английским. АДК. Махачкала 2006. – С. 169.
8. Виноградов В. А. Плеоназм. Редупликация. Тавтология // Лингвистический энциклопедический словарь. -М., 1990. – С.688.
9. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.-Л.: Учпедгиз, 1947. – С. 720.
10. Gronbech's doctoral dissertation, was published: Der türkische Sprachbau, Kopenhagen 1936. –P. 270.
11. Гальперин. И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука,. 1981.- С. 138.
12. Гарипов Т.М. Башкирском именное словообразование. - Уфа, 1959.- С. 235.
13. Гасайнаева Э.З. Наречие в кумыкском языке: Автореферат кандидатской диссертации. -Махачкала. 2002. – С.29.